

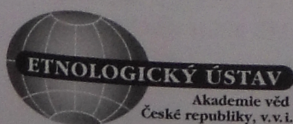
„Měla jsem
moc krásné
dětství.“

Vzpomínky
německých
obyvatel Brna
na dětství a mládí
ve 20. až 40. letech
20. století

„Ich hatte eine
sehr schöne
Kindheit.“

Erinnerungen
von Brünner Deutschen
an ihre Kindheit
und Jugend
in den 1920er-1940er
Jahren

Zpracovaly a k vydání připravily Jana Nosková a Jana Čermáková
Bearbeitet und zur Herausgabe vorbereitet von Jana Nosková und Jana Čermáková

B | R | N | O

Etnologický ústav AV ČR, v. v. i., Praha – pracoviště Brno
Statutární město Brno – Archiv města Brna

Brno 2013

METODA ORÁLNÍ HISTORIE A KONTEXT VÝZKUMU

Základním pramenem, bez něhož by tato kniha nemohla vzniknout, jsou rozhovory provedené metodou orální historie. Tato metoda kvalitativního výzkumu rozvíjená v zahraničí od 60. let 20. století (její pravlastí jsou Spojené státy americké) našla v České republice uplatnění především po roce 1989. I když je považována za metodu, kterou využívají především historici (i v České republice bylo první pracoviště, které ji nese v názvu – Centrum orální historie –, založeno na Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR), velmi dobře se hodí i pro etnologické výzkumy. Způsob, kterým pracuje, tedy získávání mluvených pramenů v terénu, patří do základní výbavy etnologů od počátků existence jejich vědy (o vztahu historie a etnologie k výzkumu životních příběhů více viz Nosková 2009). Etnolog Rolf W. Brednich definuje orální historii jako dokumentaci „určitých výseků nebo událostí soudobých dějin“ (Brednich 2001: 92) – což je jedno možné zaměření této metody, které pomáhá poznat prožitky, aktivity a postoje narátora k dané události (danému období). Druhým zaměřením je pak dotazování na průběh celého života narátora v kontextu jeho osobních i společenských vztahů, významných historických událostí i každodenního života (Vaněk 2004: 53); zde dochází k úzkému propojení a překrývání s biografickou metodou. Výzkum pro tuto knihu byl připraven podle první definice (zkoumaným úsekem a událostí bylo dětství a mládí v Brně od 20. do 40. let 20. století), i když některé rozhovory s obyvateli německého původu žijícími dnes v Brně proběhly podle druhého vzoru.

Na poli historické vědy vnesla orální historie do výzkumů nové impulsy, které byly již dříve známé z etnologie a které pak byly paralelně v obou vědách postupně stále více teoreticky a metodologicky rozvíjeny. Jeden z průkopníků vědeckého historického bádání pomocí orální historie Paul Thompson k tomu podotýká, že orální historie je jedinečná svou možností vytvářet prameny, je zakotvena v životní zkušenosti a její hnací silou je napětí mezi historií a realitou (Thompson 1978: 209). Slovenská historička Elena Mannová pak ocenění Paula Thompsona ještě rozšiřuje – historici podle ní nejen získali možnost prameny vytvářet, ale díky orální historii především objevili nový druh pramene (stala se jím mluvená výpověď), rozšířili tematiku výzkumů (došlo ke studiu mentalit, postojů, intimního chování, každodennosti atp.) a jejich bádání získalo na důležitosti v oblasti společenské funkce (mohli oslovit neprivilegované a diskriminované vrstvy společnosti) (Mannová 1996: 32). Vysoce byla tato metoda spolu s dalšími kvalitativními metodami (především biografickou metodou) hodnocena především ve výzkumech, které měly za cíl „rekonstrukci a analýzu všedních světů, zkušeností, mentalit, pohledů, interpretací a jednání současníků, tedy lidí, kteří sami zažili určitou událost, určitý časový úsek“ (Kalinke 2000: 7).

Orální historie (jako většina kvalitativních metod) pracuje s tzv. prameny subjektivní povahy – a právě subjektivitu pramenů, kterou považují někteří badatelé za největší klad této metody, vidí jiní jako její největší zápor. Kritika zastánců „objektivních“ (tj. především písemných) pramenů vedla nejen k „obraně“ pramenů získaných pomocí orální historie důkladnou analýzou jejich typických znaků a z nich plynoucích možností využití ve srovnání s prameny písemnými (viz Portelli 1998 /1979/), ale i k tomu, že badatelé pracující metodou orální historie neustále zdokonalovali svou metodologii a kladli velký důraz na její teoretické zakotvení (za jeden z prvních článků tematizujících tento problém a napsaných historikem pracujícím touto metodou je považována stať Ronalda J. Greleho – Grele 1998 /1975/).

Nejdůležitější oblastí útoků byla oblast „pravdivosti“ – jak moc jsou vzpomínky na určité události „pravdivé“? Vzpomínání na prožité události je vždy určitým způsobem rekonstrukce – narátoři mohou zapomínat, mýlit se, někdy i lhát, kombinovat své vlastní vzpomínky se vzpomínkami jiných lidí nebo s informacemi ze čtených textů (Portelli 1998/1979/: 69), viděných obrazových pramenů (k tomu viz Welzer – Mollerová – Tschuggnallová 2010: 84–106), jejich vzpomínky mohou být ovlivněny později prožitými událostmi, nově nabytými znalostmi, právě aktuálními a všeobecně rozšířenými interpretacemi určitých událostí, historických procesů či historických etap, respektive snahou být s těmito interpretacemi v souladu nebo s nimi naopak konkurovat, bojovat. Změna sociálního rámce může vést k tomu, že je nutno životní příběh od začátku nově převyprávět. Svou roli může hrát i to, zda mají narátoři špatný den, zda jsou v psychické pohodě, zdraví či nemocní, jak se jim líbí či nelíbí tazatel, jak se mu snaží vyjít vstříc, třeba i tím, že se pokouší vyprávět to, o čem si myslí, že by chtěl slyšet, zda a jak počítají s budoucím publikem – nemusejí totiž vyprávět pouze pro tazatele, ale již s ohledem na příští posluchače/čtenáře. Obsažené informace závisejí i na způsobu kladení otázek tazatelem – ten nemusí být vždy dokonale připraven, stejně tak jako narátor má i tazatel svou individualitu, své názory, svůj pohled na svět, který nemusí s pohledem narátora vždy korespondovat. Vyprávěné příběhy musejí být navíc vystavěny podle určitých logických pravidel, aby byly pro posluchače srozumitelné. Obsah lidské paměti je mnohonásobně větší než zlomek, který je vyjádřen slovy během několika-hodinového interview, vyprávění je nutně selektivní.

Interview (a informace v něm obsažené) je tedy ovlivněno kromě zákonitostí fungování lidské paměti také zákonitostmi komunikační situace či pravidel žánru vyprávění. Jeden z narátorů tuto situaci při interview komentoval slovy: „To, co uslyšíte vyprávět, je „Dichtung und Wahrheit [básnění a pravda]“, jste si toho vědoma?“ Ano. Sociální psycholog Harald Welzer v rámci svého uvažování o problému rekonstruktivity vzpomínek shrnul všechny tyto skutečnosti slovy: „Vzpomínky na zážitky a události, které jsou vyprávěny v interview, nejsou zcela určitě jedno: zážitky a události, jak se udály a jak byly prožity v historické situaci“ (Welzer 2000: 51). Tento silně konstruktivistický pohled není v humanitních vědách přijímán zcela bez výhrad. V některých případech totiž badatelé (s jistou dávkou překvapení) zjistili, že některé vzpomínky jsou neuvěřitelně přesné.

Možná by otázka měla být postavena jinak – ve výzkumech orální historie nejde pouze o to, aby narátoři poskytovali přesné, věcné informace – kdy, kde, kdo a co. Samozřejmě je i tato sféra ve vyprávění přítomná a důležitá, vždyt k některým tématům neexistují jiné prameny než prameny získané rozhovorem s narátory, očividnými svědky (Stephan 2004). Důležité je však říci, že i když jsou informace ve vyprávěních utvářeny tak, aby byly akceptovatelnými obrazy o tom, co lidé prožili, mají svůj pravdivý obsah (Wierling 2003: 117), neboť představují osobní zkušenosti a interpretace určitých událostí a procesů, které jsou pro badatele pracující pomocí orální historie tak zajímavé a důležité.

Na závěr tohoto uvažování bych ráda předeslala jedno: tato kniha si neklade za úkol přesně určit všechna místa, v nichž se narátorky a narátoři mýlí, kde jsou jejich vzpomínky fakticky nekorektní, přezkoumávat a opravovat jejich výpovědi. Jedná se o vyprávěné osobní vzpomínky – ty se vyznačují aktuální perspektivou, selektivitou a suicentristem (Hlôšková 1996: 82n.). Každý z narátorů vytváří ve svém rozhovoru specifickou „biografickou skutečnost“ (Spülbeck 1995: 86), která je odrazem jeho subjektivních názorů, integrací minulých

událostí do aktuálního biografického vyprávění. Tato biografická skutečnost a v ní obsažené narativní interpretace minulosti nemohou být ztotožněny s „objektivní“ pravdou historické vědy. Pro badatele pracující se subjektivními prameny je však právě tato osobní perspektiva zajímavá – narátoři a narátorky jsou bráni jako experti na události svého života (vyprávějí o svém vlastním životě) a jejich rozhovory jsou v této knize zpřístupňovány jako jejich pohled na dětství, mládí, různé vrstvy každodenního života a dobové politické události v meziválečném a válečném období v Brně, respektive v Československu. Jejich pohled je samozřejmě pouze jedním z mnoha možných.

Orální historie používá jako nástroje získávání materiálu rozhovor. I jeho druh má vliv na to, jaké informace budou získány. Každé interview jsem se snažila zahájit otevřenou otázkou (při úpravě rozhovorů v knize byla tato otázka vypuštěna), v níž jsem žádala narátorky a narátory, aby na úvod řekli něco o svém životě, shrnuli svůj životní příběh. Tato vstupní část rozhovoru byla různě dlouhá, každá narátorka, každý narátor se jí zhostil/a odlišným způsobem, vybral/a jiné události. V dalších částech rozhovoru jsem pokračovala pomocí otázek – ty jednak rozvíjely řečené v úvodní pasáži rozhovoru, snažily se osvětlit nejasnosti, doplnit nedořečené informace, ale zároveň se týkaly i předem stanovených tematických okruhů, které jsem pro svůj výzkum k tématu dětství a mládí v Brně stanovila na základě studia vybrané odborné literatury. Rozhovor tedy nebyl zcela volný, ale přejímal především v druhé části interview podobu polostrukturovaného rozhovoru (k této formě rozhovoru v etnologickém výzkumu viz například Schmidt-Lauber 2001: 176).

I když jsem měla stanovené tematické okruhy, nejsou všechna interview stejná – na některá témata v některých rozhovorech nedošla řeč, některá mnou nevybraná se ukázala jako nosná, jiná mnou vybraná naopak jako pro narátory nezajímavá. Určitá témata, která by mne jako vědky zajímala, zůstávají v rámci rozhovoru „nekomunikovatelná“ – každá výzkumná metoda má své hranice. Týká se to především určitých oblastí každodenní kultury – tedy oblastí „samozřejmého“, „rutinního“ (Brigitta Schmidt-Lauber upozorňuje na tuto skutečnost například při výzkumu kulturního fenoménu „Gemütlichkeit“ /pohodlí, útulnost/; paměť se podle ní váže na výjimečné události /ať už jsou napínavé nebo humorné/, u rutinních věcí často místo zkušenosti nastupuje stereotypní představa – Schmidt-Lauber 2005: 151n.).

Svou roli při rozhovorech sehrála i řada dalších skutečností. V první řadě to byl můj věk. Jsem o dvě generace mladší než většina narátorek a narátorů, naprostá většina z nich je ve věku mých prarodičů. Tento věkový rozdíl se do rozhovorů promítnul mimo jiné tím, že narátorky a narátoři považovali za nutné vysvětlit určité dobové skutečnosti – některé jsem znala z literatury nebo z vyprávění vlastních prarodičů, jiné pro mě byly nové. Na druhé straně mé otázky směřovaly ke skutečnostem, které spoluvytvářely mé vlastní dětství (i ve vyprávění mých prarodičů) a které jsem hledala ve vyprávění narátorek a narátorů, abych je mohla porovnat. Svou roli sehrál jistě i gender – nejen během vyprávění, ale i před a do kabátu jako moji o dvě generace starší narátoři.

Od narátorů a narátorek mne odlišují nejen výše zmíněné skutečnosti, ale i socializace v jiném národním „velkém narativu“. Interpretace historických událostí, které představují neuralgické body ve společné historii Čechů a Němců v českých zemích (Československu) v 19. a 20. století a které získaly na české a „sudetoněmecké“ straně na důležitosti, jako jsou například hodnocení národnostní politiky meziválečného Československa, události let 1938

a 1939 či odsun/vyhnání, se v těchto „velkých narativech“ liší. K tomuto tématu existuje kvalitní historická literatura, která mediální a skupinové (národní) diskurzy, jejich krystalizaci a proměny kriticky analyzuje na obou stranách (například Kopeček – Kunštát 2004, Hahnová – Hahn 2002). Pro mne byly rozhovory v této oblasti zajímavým momentem sebereflexe, zároveň jsem se snažila sledovat, jakou roli hrají tyto „velké narativy“ v jednotlivých vyprávěních mých narátorek a narátorů, kdy se objevují silněji, zda jsou jinak vnímány u těch žijících v České republice a jinak u těch v zahraničí.

Zajímavá – a pro výzkum jistě v mnoha ohledech důležitá – byla komunikace v němčině, jelikož nejsem v tomto jazyce rodilou mluvčí. Na tomto místě bych chtěla poděkovat narátorkám a narátorům za trpělivost, se kterou přecházeli mé gramatické chyby a rétorické neobratnosti, a za vstřícnost, s níž se mnou hledali to „pravé slovo“, které mi právě v okamžiku, když jsem ho potřebovala použít, vypadlo, nebo když mi vysvětlovali slovo, termín, kterému jsem v jejich projevu nerozuměla.

Některá interview proběhla částečně i nad rodinnými fotografiemi, což byl další zajímavý pramen, který otevřel řadu témat spojených s každodenním životem narátorek a narátorů jako dětí v Brně a který našel prostor v této knize díky tomu, že je poskytli ke zveřejnění.

Problémy, které jsem zmínila v tomto oddíle, musejí být vztaženy k tematickému zaměření celého výzkumu, tedy k tématu dětství a mládí v multietnickém městě Brně ve 20.–40. letech 20. století – tomu bude věnována následující kapitola.

DĚTSTVÍ A MLÁDÍ V ODBORNÉ LITERAURE A VE VZPOMÍNKÁCH NARÁTOREK A NARÁTORŮ

Problematika dětství a mládí se dostala do zorného úhlu historiků a etnologů v 70. letech 20. století – stalo se tak díky pracím Philippa Arièse (1960), kterého následovala řada dalších badatelů, v německém a rakouském prostředí můžeme jmenovat například etnoložku Ingeborg Weber-Kellermann (1979) nebo historika Michaela Mitterauera (1986). Tento zájem šel ruku v ruce se změnou paradigmatu v rámci sociálních a historických věd, kdy se do centra pozornosti dostaly subjekty, jejich zkušenosti a interpretace životních světů, významy, které připisují svému jednání a jednání druhých, ale také výzkum „Handlungsspielräume“ (prostorů pro jednání) subjektů v rámci společenských struktur a jejich spolupodílení se na vytváření a změnách těchto prostorů (Rosenbaum 2001: 746). Právě pro zkoumání rekonstrukce životních světů dětí a mládeže v rámci dějin každodennosti a dějin zkušeností, respektive pro rekonstrukci autobiografických způsobů zkušenosti a životních konstrukcí, začala být jako prameny používána interview provedená metodou orální historie nebo písemné autobiografie (Krüger 2002: 291); v Rakousku byly výběry těchto pramenů publikovány i tiskem – viz Schnöller – Stekl 1999 nebo Stekl 1999.

Dětství narátorek a narátorů spadá do období od druhé poloviny 20. do první poloviny 40. let 20. století, což je období, co se týká událostí „velké historie“, velmi dramatické. Mezi všemi zmiňuji pouze tři události: velkou hospodářskou krizi, druhou světovou válku